

Przekłady

Переводы

Wiktor P. Makarenko

Południowy Federalny Uniwersytet, Rostow nad Donem

Dramat historyczny prawosławia na tle konfliktu między prawdą i polityką¹

*Историческая драма православия на фоне конфликта между истиной
и политикой*

Wśród życzeń noworocznych w 2015 roku, które otrzymałem pocztą internetową, szczególną moją uwagę zwrócił list od kolegi. Do listu dołączył on bowiem wywiad z okazji świąt Bożego Narodzenia z patriarchą Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego. Patriarcha stwierdził w wywiadzie, że w dziejach Rosji można wskazać pięć okresów: 1) Ruś starożytna, 2) imperium rosyjskie, 3) czas rewolucji, 4) okres Związku Radzieckiego oraz 5) czas Rosji współczesnej. W przekonaniu patriarchy, każdy z tych okresów wzbogacił naród rosyjski w doświadczenia pozytywne. Odwołując się do tych doświadczeń proponował on Rosjanom następującą formułę wartości: „wiara – Ruś starożytna; mocarstwowość – imperium rosyjskie; sprawiedliwość – czas rewolucji; solidarność – okres radziecki; godność – Rosja współczesna”².

Wywiad z patriarchą z okazji świąt Bożego Narodzenia jest tradycyjną formą życzeń noworocznych. Podkreślę, że Jego Świątobliwość jest osobą publiczną. W Rosji od niepamiętnych czasów obowiązuje zasada: nawet jeśli zwykły śmiertelnik zajmuje wysoką pozycję (świecką lub duchową), jego wypowie-

¹ Jest to tłumaczenie tekstu: Виктор П. Макаренко, *Историческая драма православия на фоне конфликта между истиной и политикой*, „Социологические исследования” 2017, № 7, с. 141–150.

² Zob. *Патриарх: революция 1917 г была связана с запросом на справедливость*, <http://ria.ru/religion/20150107/1041717942.html#ixzz3ODVMAxOI> (data dostępu: 7.02.2016).

dziom przypisuje się większe znaczenie, aniżeli słowom zwykłych ludzi. Dodam, że wzorzec „władza wie najlepiej” jak dotychczas nie zniknął z „mądrości” życiowej, mimo niespełniania obietnic i pustych słów władz państwa sowieckiego i postsowieckiego.

Powszechny współcześnie jest także syndrom ikonofilstwa. Dla jego zobrazowania odwołam się do anegdoty popularnej w czasach stagnacji Związku Radzieckiego: „Włączam radio – Breżniew mówi. Włączam telewizor – znowu on przemawia. Cóż, żelazka już nie włączam”. Współcześnie, przy każdej wizycie w pralni chemicznej, spoglądam na fotografię prezydenta Putina, na której zamieszczony jest napis: „Widzę Was – nie pracujecie”. Na innym zdjęciu, podpisanym słowami: „tajna gwiazda”, prezydent Putin siedzi na koniu bułanym w uszacie mongolskiej i kozuchu baranym ze wstążką św. Jerzego na piersi. Fotografie te, pochodzące z kolorowych czasopism, pracownica pralni powiesiła w miejscu pracy dla poprawienia nastroju. Podobne obrazy pojawiają się jej również przy każdym włączeniu komputera.

Wywiad patriarchy można zatem rozpatrywać w kontekście organicznego związku „mądrości” ludowej z prymitywnym, ale powszechnym ikonofilstwem. Na płaszczyźnie tej uwidacznia się element ideologii, który M.K. Petrow określił „efektem retrospektywy”: „Wyodrębnienie grupy aktywnych składników w procesach łączenia nowego z dotychczasowym pochodzi od »wydarzenia dnia«, aktualności, stąd też dowolna historyczna redukcja kontekstu (...) nieuchronnie modyfikuje kontekst i nie może pretendować do obiektywnego jego przedstawienia” [Петров, 1996: 238]. Innymi słowy, wszelkie wypowiedzi mieszczące się w tym sposobie myślenia, w tym także świąteczne i jubileuszowe, nie mają waloru obiektywności. Stąd też, formuła wartości zaproponowana przez patriarchę jest elementem *quasi*-historiozofii. Nie są mi znane specjalistyczne, historiograficzne prace patriarchy, w których znajdowałoby się uzasadnienie – zgodnie z kryteriami wiedzy historycznej – prawdziwości i oryginalności proponowanego poglądu na historię Rosji. Przywołany wywiad nie zawiera takiego uzasadnienia. Oznacza to, że patriarcha wypowiada się według starego, sowieckiego i ideologicznego schematu, dostosowując prawdziwą historię do wzorców polityki bieżącej.

W Rosji, od czasów wykorzystania poglądów K. Marksa jako ideologii państwowej, funkcjonuje specyficzna postawa moralno-poznawczo-polityczna: marksista – to nie ten, kto uważa idee Marksa-Engelsa-Lenina-Stalina za prawdziwe (używając słownego tetraptyku epoki stalinowskiej); marksista – to ten, kto gotów jest uznać za prawdziwe wszystko, co szczyt hierarchii politycznej (pierwsza osoba w państwie lub jego główny gabinet) zechce głosić dzisiaj, jutro, za rok i w dowolnym momencie. Historyczną logikę rozwoju tej postawy można przedstawić w postaci równań: prawda równa się światopoglądowi proletariatu; światopogląd proletariatu jest marksizmem; marksizm to światopogląd partii rządzącej; światopogląd partii rządzącej jest tożsamy z instrukcjami aparatu partyjno-państwowego; instrukcje aparatu są wyrażane w instrukcjach wodza (lub pierw-

szej osoby w państwie). Wynika stąd, że każde odwoływanie się w tekstach naukowych do wypowiedzi wodza zawiera większe lub mniejsze kłamstwo.

Transformacja poglądów K. Marksa w ideologię państwową doprowadziła do wniesienia do „państwa ateistycznego” starotestamentowego szablonu nieomylności wodza. Konsekwencją tego jest obowiązująca zasada arbitralności w polityce wewnętrznej i zewnętrznej. Z tego powodu nasz kraj można uznać za kliniczny przypadek reprodukcji radykalnej sprzeczności między prawdą a polityką [Арендт, 2014; *Интеллектуальная тревога ...*, 2015].

Dla zanalizowania tej sprzeczności niezbędne jest opisanie współczesnych form konfliktu między podejściem politycznym i prawnym w przeprowadzaniu procesów sądowych oraz wskazanie miar indywidualnego, grupowego, społecznego, narodowego i instytucjonalnego kolaboracjonizmu w Rosji i w innych państwach byłego Związku Radzieckiego. Pozwoliłoby to określić poznawczo-społeczne warunki wstępne łańcucha powszechnych kłamstw, na których bazuje kolaboracjonizm w stosunku do „swojej obcej” władzy. Wyznacznikiem praworządności obywateli jest natomiast stopień ich sprzeciwu wobec personifikacji prawa i władzy.

W celu wykazania sprzeczności między prawdą i polityką w określonych warunkach miejsca i czasu niezbędne jest stawianie niewygodnych pytań wobec każdej władzy. Przetrvanie świata, jak sądzę, nie powinno być preferowane przed sprawiedliwością. Samozachowanie państwa nie jest najwyższym prawem, któremu powinna służyć polityka. Podkreślę, że przetrwanie świata jako całości i każdego państwa nie jest możliwe bez prawdy. W konkretnych okolicznościach historycznych Rosji należy wyjaśnić powody dla których ludzie lubią kłamstwa i oszustwo. Przy tym, na podstawie różnicy między prawdami rozumu a prawdami faktu, można ujawnić miarę szkody jaką konkretna władza polityczna wyrządziła prawdzie. Udział państwa w pisaniu historii zawsze bowiem wiąże się z deformacją prawdziwego procesu historycznego. Prawda faktu nie miała jak dotąd szans na przetrwanie ataku ze strony władzy.

W wieku dwudziestym zostały wypracowane metody propagowania fałszu zorganizowanego jako broni w walce z prawdą. Większość religii nie włącza kłamstwa na listę grzechów śmiertelnych. Stąd też religie (z wyjątkiem zoroastryzmu) nie przyczyniają się do odkrywania prawdy. Ułatwia to jedynie moralność purytańska i nauka instytucjonalna. W sprawach publicznych wszelkie aspiracje do prawdy absolutnej uznawane są za przynoszące szkodę działaniom politycznym i sprawowaniu władzy. W czasach współczesnych konflikt między polityką a prawdami faktu nie tylko rozszerzył się, ale także pogłębił. Prawda faktu, jeśli stoi na przeszkodzie do osiągnięcia korzyści, przyjemności i władzy, odbierana jest bardziej wrogo, niż miało to miejsce w przeszłości. Zjawisko to rozwinęło się w państwach tyranicznych i ideologicznych. Natomiast w krajach wolnych niewygodne prawdy faktu zostały przekształcone w opinie. Z tych też względów w Rosji konieczne jest ponowne sproblematyzowanie różnic między prawdą a wyrażanymi

opiniami, uwzględniając kryteria opisywania i oceny procesów społecznych i politycznych wieku dwudziestego.

Powyższe stwierdzenie znajduje uzasadnienie w następujących regułach: naturą polityki jest zaprzeczanie lub przeinaczanie prawdy; wolność opinii jest farsą, jeśli nie jest podawana adekwatna informacja o faktach, a same fakty pozostają przedmiotem sporu; prawo każdego pokolenia do pisania własnej historii nie daje prawa do zmiany faktów; interesy grupowe, społeczne i państwowe pozostają w sprzeczności z prawdą; polityka ze swej natury zмага się z wszelkimi formami prawdy. Dodam, że w wieku dwudziestym pojawił się problem tworzenia intelektualnej przeciwwagi wobec władzy.

Dla właściwego zrozumienia tego problemu należy uwzględnić to, że przymuszająca siła prawdy pozostaje w sprzeczności z władzą polityczną. Niewygodne fakty stawiają opór, który próbuje się powstrzymywać kłamstwami. Prawda faktu wymaga bezwarunkowego uznania i wyklucza dyskusję. Jednakże w większości wypadków ludzie kierują się ślepyim uporem, brakiem wyobraźni i niezdolnością do wydawania sądów. Jakość opinii i sądu zależy od miary jego bezstronności. W celu ustalenia faktów zazwyczaj wykorzystuje się źródła, w których zawsze można podejrzewać fałszerstwo. Większość świadków może stać się świadkami fałszywymi, zwłaszcza jeśli ufają oni państwowym środkom masowego przekazu.

Fałsz jest odwiecznym wrogiem prawdy. Wyznacza on formę *działania*. Jest nim zacieranie granicy między prawdą faktu a opinią. Dodam, że bezstronność, uczciwość i niezależność w przedstawianiu faktów nie są możliwe bez konfrontacji z interesami i preferencjami grup rządzących w każdym państwie. Podkreślę jednocześnie, że istnieje związek między polityką jako możliwością zmieniania świata i możliwością kłamstwa. Wynika stąd sprzeczność między zawodowym historykiem a zawodowym politykiem: pierwszy nie może oprzeć się pokusie, aby kierować się tym, co konieczne i odrzuca swobodę działania; drugi nie może przezwyciężyć pokusy możliwości swobodnego działania i pogodzenia się z fałszywym zaprzeczeniem lub wypaczeniem faktów. Fałsz zorganizowany jest wewnętrzną właściwością polityki, ponieważ pretenduje ona do przekształcania świata. Prawdomówność nigdy nie była cnotą polityczną, choć dążenie do prawdy powinno stać się głównym czynnikiem politycznym w społeczeństwie, które wkroczyło na drogę zorganizowanego, totalnego fałszu.

Współczesna manipulacja faktami powoduje szkody nieodwracalne. Państwo propaguje myślenie w stylu *raison d'État* (racji stanu), które wcześniej miało miejsce jedynie w obszarze spraw zagranicznych oraz w sytuacjach bezpośredniego i niewątpliwego zagrożenia. Jest to podstawa propagandy państwowej. W rezultacie sieć oszustwa stała się powszechna. Współczesna sztuka samooszustwa prowadzi do tego, że międzynarodowy lub międzygrupowy konflikt niczym bumerang powraca na scenę polityki wewnętrznej. Drenaż mózgow powoduje, że ludzie nie wierzą już w jakąkolwiek prawdę. Konsekwentne i całkowite zastąpienie

prawdy faktu fałszem niszczy wycucie i kategorię fałszu/prawdy, za pomocą których ludzie orientują się w realnym świecie. Obecne poczucie ogólnej niestabilności jest zjawiskiem i konsekwencją rządów totalitarnych. Władza i tworzona przez nią propaganda stanowi główne zagrożenie dla świata faktów. Władza stanowi wyjątkowo niepewny środek do osiągnięcia stałości.

Idee H. Arendt wymagają wszechstronnego rozważenia i zastosowania we wszystkich sferach polityki zagranicznej i wewnętrznej wszystkich społeczeństw i państw. Są one szczególnie przydatne dla opisanie historii politycznej Rosji, na podstawie doświadczeń ludzi, którzy przeżyli tę historię i zachowują jasny umysł, bez względu na okoliczności. Co ważniejsze, należy wykorzystać te idee do systematyzacji i oceny współczesnych wydarzeń w stosunkach Rosji z krajami sąsiednimi oraz znaczenia instytucji publicznych w tworzeniu i rozpowszechnianiu kłamstw politycznych. Znajdujemy się tu w sferze wielu spornych faktów i opinii, które wymagają usystematyzowania. W odniesieniu do tych parametrów, bezwzględna większość realnych postaci polityki i władzy państwowej to nieudolni statyści. Arendt zapoczątkowała sporządzanie ich wykazu, umieszczając w nim Lenina, Stalina, Hitlera, de Gaulle'a i Adenauera. Każdy obywatel Rosji może uzupełnić tę listę w zależności od działań wszystkich kolejnych kandydatów i własnych upodobań politycznych.

Szablon o nieomyślności wodza (osoby naczelnej w państwie) lub jego rzekomej wyższości w sferze prawdy w porównaniu z innymi obywatelami jest zakorzeniony także w psychologii masowej, w której władczo-biurokratyczna hierarchia *zbiega się* z zasadą świętego prymatu. Na podstawie tej zbieżności powstaje paradoks pasterza, którego celem jest uratowanie stada – w tym przypadku mieszkańców Rosji [Фыко, 2011: 172–194]. Jednakże w formule zaproponowanej przez patriarchę nie ma mowy o tym paradoksie, ani o tradycyjnych i współczesnych formach kłamstw politycznych³. Oznacza to, że istotna część wiedzy polityczno-filozoficznej wieku dwudziestego umknęła z jego pola widzenia.

Uwzględniając historię Rosji w wieku dwudziestym, paradoks pasterza może być ukrywany pod różnymi hasłami (od „centralizmu demokratycznego” przez „wzmocnienie pionu władzy” do „demokracji sterowanej” i „Noworosji”). Dla „uzasadnienia” tych haseł pracują całe instytucje. We wszystkich przypadkach, wypowiedzi publiczne osób oficjalnych zawierają niejawną przesłankę o obywatelach Rosji jako stadzie, któremu wciąż jeszcze potrzeba pasterza. Przynajmniej ja, jak dotąd, nie słyszałem o przyjęciu takiego aktu prawnego, zgodnie z którym wszystkie wypowiedzi publiczne osób oficjalnych państwa są wyrażaniem prywatnej opinii osoby prywatnej, prawdziwość której w najlepszym (hipotetycznym) wypadku jest problematyczna, ale na ogół, zmierzająca do zera.

Publiczne wypowiedzi osób oficjalnych są rodzajem języka politycznego, którym operują grupy mające władzę lub dążące do niej. Istotą języka politycznego

³ Zob. А. Коїре, *Размышления о лжи*, <http://gefter.ru/archive/12919> (data dostępu: 24.02.2017).

jest to, że każde pojęcie pozbawione jest ścisłego znaczenia i zamieniane w metaforę, za pomocą której można uzasadniać wszelkie działania tych grup [Блакар, 1987]. Wynikają stąd następujące właściwości języka politycznego: ukryta aksjologia; przesunięcie sensu przemówień politycznych, rozważań i tekstów w sferę nieweryfikowalności; operowanie takimi konstrukcjami pojęciowymi, które zawierają fałsz (jawny lub ukryty) lub mają tendencję do przekraczania wszelkich kryteriów prawdy i fałszu; agresywność, wzrastająca w miarę wykorzystywania środków masowego przekazu i sztuki masowej; wykorzystywanie modeli gier do maskowania tej agresywności. Wskazane właściwości języka politycznego prowadzą do tego, że całą sferę publiczną Rosji można postrzegać jako realizację zjawiska *quasi*-polityki i opisywać jako mnogość paradialogów politycznych [Поцелуев, 2015]. Wywiad noworoczny patriarchy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej jest szczególnym przypadkiem tych zjawisk.

W wywiadzie noworocznym patriarcha mówi o „formule wartości”. Tym samym pragnie on wprowadzić niejako „porządek” w odwieczny chaos rosyjskiej historii, tworząc pewną klasyfikację czasową porządku społecznego [Бикбов, 2014]. Gdybym był zawodowym historykiem, porównałbym proponowaną przez patriarchę klasyfikację historii Rosji z ogólnym problemem klasyfikacji naukowych i religijnych obiektów poznania, następnie z kryteriami klasyfikacji naukowej i religijnej historii powszechnej i rosyjskiej. Wyniknęłoby z tego zapewne szereg konkretnych pytań. Przykładowo, które z tych klasyfikacji i kryteriów są bardziej preferowane z punktu widzenia zgodności z rzeczywistym procesem historycznym, nauką historyczną lub określoną doktryną religijną? Jakie są kryteria prawdy historycznej i religijnej i innych sposobów poznania rzeczywistości historycznej oraz jaki jest stopień ich wiarygodności? Z jakich powodów patriarcha preferował tylko jeden z wielu wariantów przedstawienia historii Rosji?

Zawodowi historycy świeccy i historycy różnych Kościołów mogliby rozszerzyć tę listę pytań. W celu przekonania się o ich zasadności, wystarczyłoby przeczytać chociażby antologię, w której opisano kompleks wariantów, sformułowanych przez myślicieli prawosławnych w ciągu ostatnich stu lat [*Православие...*, 2012], przestudiować kompendium modeli badań historycznych [Лубский, 2005] lub zapoznać się z klasyfikacją problemów, pojawiających się podczas prób reanimacji teokracji [Тощенко, 2007]. Wówczas lista pytań (w tym zdumiewających) zwiększyłaby się o całe rzędy.

Jestem jednakże z zawodu filozofem politycznym. Stąd też mówię jedynie o tym, czego jestem pewny. Twierdzenie patriarchy uznaję za fałszywe (lub bezsensowne) z powodu wymieszania realnego procesu historycznego z ocenami, którym arbitralnie został przypisany status realności. Kłamstwo to wyraża się w niewykorzystanej dotychczas pokusie dzielenia historii na przykłady „pozytywne” i „negatywne” [Макаренко, 2009]. Ucieleśnieniem tego schematu pojmowania procesu historycznego są chrześcijańskie wersje historii filozofii, a także zasada historyka Pokrowskiego, zgodnie z którą „historia jest polityką, obróconą

w przeszłość”. Wątpliwe, czy patriarcha byłby zainteresowany w propagowaniu tej zasady, ponieważ zmiana kierunku polityki nieuchronnie spowodowałaby odrzucenie zaproponowanej przez niego formuły wartości. Przynajmniej doradcy powinni jednak podpowiedzieć Jego Świątobliwości, że każdy system normatywno-wartościujący (tj. „formuła wartości”) opiera się na fałszywych założeniach o jedności praw i obowiązków, hierarchii wartości i zgodności między obowiązkami i wartościami. Żadne z tych założeń nie wytrzymuje próby faktów, czyli konfrontacji z rzeczywistością historyczną. Stąd też zaproponowana formuła może być zakwestionowana.

W przeciwieństwie do stanowiska patriarchy, filozofia analityczna kieruje się zasadą podważalności pojęć politycznych, w szczególności w odniesieniu do historii [Ледяев, 2001; Данто, 2002]. Odwołując się do tej zasady w historii Rosji można wskazać zupełnie inny zestaw wartości w każdej ze wskazanych przez patriarchę okresów, jak i w całych dziejach Rosji, i wybór ten uzasadnić materiałem faktograficznym. Nie zamierzam jednak rozwijać tego tematu. Niech zajmują się nim ideolodzy – adepci historiozoficznych zabobonów [Бохеньский, 1993] lub zawodowi historycy religijni i świeccy.

Przypomnę jedynie, że przypisywanie sprawiedliwości okresowi rewolucji rosyjskiej nic nie mówi o konkretnych koncepcjach i praktykach realizacji sprawiedliwości podczas samej rewolucji i na przestrzeni stu lat jej interpretacji [Актон и др., 2014]. Tymczasem zasadniczym problemem jest tu kwestia związku koncepcji sprawiedliwości z potrzebą zmiany istniejącego porządku rzeczy [Макаренко, 2006]. Potrzeba ta istnieje od zawsze, ponieważ jak dotychczas nie ziściło się społeczeństwo idealne, a wszelkie próby realizacji tego ideału zakończyły się niepowodzeniem. Istotnie, większość rewolucji nie mogła poradzić sobie z tym problemem. Nie wynika z tego jednak, że jest on teoretycznie i praktycznie nierozwiązywalny. S.S. Neretina na podstawie szczegółowej analizy powstania paryskiego w latach 1356–1358 wskazała sposoby jego możliwego rozstrzygnięcia [Неретина, 2012]. Dlaczego żadna społeczna, religijna i polityczna siła w Rosji nawet nie uświadomiła sobie tego problemu, nie mówiąc już o skoncentrowanych i długotrwałych próbach jego rozwiązania? – jest to pytanie, na które próba odpowiedzi winna łączyć religijną i świecką myśl polityczną kraju.

Dodam także, iż przypisanie sprawiedliwości okresowi rewolucji rosyjskiej jest całkowicie sprzeczne z kwalifikacją tego okresu Cerkwi rosyjskiej, jako czasu męczeńskiego i niewolniczego, kiedy to Cerkiew została pozbawiona „(...) podstawowych praw swojej ziemskiej misji w warunkach niewolniczej i fałszywej służby obcej jej, międzynarodowej dyktatury antychrześcijańskiej” [Карташев, 1992]. To samo można powiedzieć o przypisaniu solidarności okresowi ZSRR i godności okresowi Rosji współczesnej. Stwierdzenia te są fałszywe, ponieważ nie wytrzymują próby faktów, ani z historycznego, ekonomicznego, socjologicznego, filozoficznego, ani też z politycznego punktu widzenia [Сорокин, 2004; Шитц, 1991; Бирман, 2001; Кондратьева, 2006; Шкаратан, 2009; Шейнис, 2014; Толстых, 2012].

Rzeczywista historia wszystkich państw, w tym Rosji, była i pozostaje krwawą i tragiczną do dnia dzisiejszego. Jest to gorzka prawda. Należałoby tu przywołać popularne wersy z poematu A.T. Twardowskiego pt. „Wasilij Terkin”, że bez twardej i gorzkiej prawdy nie można przeżyć. Niemniej stwierdzę wprost, że „formuła wartości” patriarchy jest szczególnym przypadkiem zapomnienia klasycznej prawdy heglowskiej, a mianowicie, że historia jeszcze nigdy nikogo niczego nie nauczyła. Procedura zapomnienia jest częścią władczo-biurokratycznego podejścia do rzeczywistości, które – jak pokazuje praktyka postsowiecka – stało się powszechną regułą zachowania i myślenia większości osób oficjalnych Rosji [Макаренко, 2016]. Z tego powodu w Rosji następuje reanimacja obskurantyzmu.

Jeszcze bardziej znamienne w wypowiedzi patriarchy jest to, że nie znalazł on miejsca dla demokracji ani w historii Rosji, ani w Rosji współczesnej, ani też nie odwołał się do niej jako wartości, która powinna być realizowana w praktyce. Tymczasem w preambule Konstytucji Federacji Rosyjskiej (tj. nowej Rosji) mowa o tym, że odrodzenie suwerennej państwowości Rosji związane jest z umacnianiem nienaruszalności jej podstawy demokratycznej⁴. Wychodząc od tej przesłanki i uwzględniając specyfikę konfesji, którą prezentuje patriarcha, pojawia się pytanie o to, czy należy rozpatrywać prawosławie jako warunek genezy demokracji w historii Rosji i jej realizacji w Rosji współczesnej?

Z tego względu, że w wypowiedzi patriarchy nie znalazłem odpowiedzi na to pytanie, odwołam się do poglądów amerykańskiego naukowca J. Billingtona, członka zagranicznego Rosyjskiej Akademii Nauk, znawcy historii i kultury rosyjskiej. Uważa on wzajemny stosunek prawosławia i demokracji w Rosji za ważny problem z dwóch powodów: zapas broni masowego rażenia w Rosji dorównuje pragnieniu stworzenia demokracji euroazjatyckiej; elity intelektualne Stanów Zjednoczonych Ameryki nie rozumieją znaczenia religii dla aktualnego życia [Биллингтон, 2001].

W celu uzasadnienia takiego postrzegania problemu J. Billington przytacza główny argument: rozpad ZSRR jest konsekwencją rewolucji irańskiej w 1979 roku i polskiego ruchu „Solidarności” 1980 roku. Oba wydarzenia były przeniknięte treściami religijnymi⁵. Amerykański naukowiec uważa, że bakcyl zmian powstał nie w samym ZSRR, ale przeniknął do niego z Południa i Zachodu; oznacza to, że zmiany polityczne w regionie byłego ZSRR mają źródło zewnętrzne.

⁴ Конституция Российской Федерации. М.: Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997.

⁵ „Wciąż nie możemy zrozumieć natury wydarzeń sierpniowych z 1991 roku w Moskwie – pisze J. Billington – kiedy zaledwie sto pięćdziesiąt tysięcy osób zdołało powstrzymać atak lojalnego puczu, ale nie masą wojska w pięć i pół miliona, która nie ruszyła się z miejsca. I pucz rozpadł się. Dobę po porażce puczu – sam to słyszałem i pamiętam doskonale – prawie wszyscy na ulicach moskiewskich wypowiadali jedno i to samo słowo: »Cud!«. A cuda zwracają nas do języka religii” [Billington, 2009].

Sąd ten jest kontrowersyjny przede wszystkim z tego względu, że nie został jeszcze wykorzeniony leninizm-stalinizm, pozostając głównym, wewnętrznym (a nie zewnętrznym) źródłem zmian politycznych [Даль, 2003]. Jest on jednak coraz bardziej przeplatany z oficjalnym nacjonalizmem rosyjskim, sięgającym czasów panowania Aleksandra I [Койпе, 2003]. Dodam, że wyobrażenie o zewnętrznym pochodzeniu wydarzeń politycznych w danym kraju jest formułą myślenia biurokracji politycznej i prowadzi do postrzegania całej historii drugiej połowy wieku dwudziestego jako wojny buntowniczej oraz utożsamiania funkcji armii i policji [Мечнер, 2004], co współcześnie obserwujemy w Rosji. Ze względu na to, że wyobrażenie to wykorzystują nie jednostki, a całe instytucje państwowe, miarę jego prawdziwości należy zawsze ustalać adekwatnie do okoliczności danego miejsca, czasu, osób i wydarzeń⁶.

Inny pogląd J. Billingtona jest również dyskusyjny. Twierdzi on, że w Rosji współczesnej, Stanach Zjednoczonych Ameryki i krajach europejskich dominuje legitymizacja formalna a nie emocjonalna. W celu przewyższenia *status quo*, proponuje rozwinięcie związku między prawosławiem a demokracją. Jednocześnie kieruje się konstatacją G. Florowskiego, który stwierdził: „Trudno rozwijać demokrację w imperium lub na pustyni”. W celu uzasadnienia swojej tezy J. Billington przedstawia krótki zarys historii prawosławia⁷. Stwierdza, że podporządkowanie Cerkwi państwu łączy imperium rosyjskie, ZSRR i okres poradziecki. Zauważa także, że urzędnicy radzieccy wypracowali wyrafinowaną politykę antykościelną, a mianowicie kooptacji „swoich ludzi” na szczyt hierarchii kościelnej.

Według J. Billingtona prowadzi to do poważnego problemu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej: postkomunistyczna Rosja nie zdołała rozwinąć nawyku oczyszczającej autoanalizy i dialogu w obliczu prawdy. Wyjaśnienie dramatu historycznego prawosławia nie stało się jeszcze centralnym momentem powszechnego życia Cerkwi. „A najgorsze – pisze J. Billington – jest to, że niektórzy hierarchowie cerkiewni, w przeszłości podopieczni reżimu sowieckiego, obecnie sami budują kapitał moralny na męczeństwie innych ludzi, którzy przedłożyli śmierć nad system sowieckiej kooptacji”. Twierdzi także, że do budzenia moralności w Rosji potrzebni są ludzie tacy jak Martin Luther King lub Nelson Mandela. „Jednakże – jak konstatuje – poczucie prawdy i pojednania są wyeliminowane z obecnego rosyjskiego modelu rozwoju”. Podsumowując, amerykański znawca

⁶ Prawie we wszystkich książkach zawodowych policjantów i przywódców policji politycznej szablon ten jest nadal wykorzystywany. Przykładem jest publikacja autorstwa N.M. Goluszko [Голушко, 2014].

⁷ Na początku drugiego tysiąclecia n.e. chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się daleko poza granice Imperium Rzymskie. W rezultacie prawosławie rosyjskie i ukraińskie nie mogło odziedziczyć rzymskiego podziału administracyjnego jako głównej zasady budowania diecezji. Stąd też nowo-nawrócone obszary prawosławne nie były w stanie rozwinąć instytucjonalnej przeciwwagi władzy centralnej; brak przeciwwagi dla centrów politycznych jest typowy dla imperium.

Rosji wyróżnia cztery grupy duchownych we współczesnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej⁸, twierdząc, że demokracja w Rosji może wyrosnąć z działalności grupy pasterzy.

J. Billington podjął problem wzajemnej relacji prawosławia i demokracji odwołując się do opisu zestawu realnych historycznych, społecznych i politycznych trudności realizacji tej relacji. Wskazał jednocześnie potrzebę analizy dramatu historycznego prawosławia. Sądzę, że można zgodzić się z tym podejściem. Uzasadnione jest ono badaniami socjologicznymi stanu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej [Митрохин, 2006]. Przy tym ważne jest, aby wziąć pod uwagę radykalną sprzeczność między fundamentalizmem i twórczością, którą wypracowali i uzasadnili myśliciele Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na przestrzeni ostatnich stu lat: „Najbardziej charakterystycznymi objawami fundamentalizmu prawosławnego są dążenia do znalezienia i zneutralizowania wroga, utwierdzenia pozycji Cerkwi, zerwania wszelkich kontaktów ze światem zewnętrznym, wprowadzenie cenzury publicystyki cerkiewnej, całkowite ignorowanie kultury świeckiej (...). Twórczość prawosławna, przeciwnie, wymaga szczególnej postawy wobec »sekularnej«, świeckiej kultury, która z religijnego punktu widzenia nie powinna być obojętna, albo jako taka, wroga człowiekowi prawosławnemu” [Федоров, 2012: 16–17].

Sprzeczność ta ma bezpośrednie odniesienie do współczesnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, w której nadal dominuje tendencja fundamentalistyczna [Кочтук, 2000; 2002]. Problem polega na zrozumieniu i opracowaniu tych kierunków myśli prawosławnej, które pozwalają opisać dramat historyczny prawosławia i odkryć w nim wewnętrzne przesłanki dla realizacji wzajemnego związku między prawosławiem a demokracją.

W tym kontekście interesujące są prace wybitnego teologa prawosławnego A. Szmemana. A. Kyrleżew zauważył, że A. Szmeman nadal nie jest doceniany w Rosji. Nadszedł jednak czas, aby zwrócić się do głębokich i palących problemów podjętych w jego twórczości oraz zgłębić i rozwijać jego myśli [Кырлежев, 2011: 8]. Temat ten wymaga jednakże odrębnego omówienia.

⁸ Do grup tych należą: *ultranacjonalisci* (metropolita sankt-petersburski i ładoski Jan [Snyczew], który zmarł w listopadzie 1995 roku, członek grupy „Radoneż”) chcieliby przy pomocy establishmentu cerkiewnego wskrzesić przeszłość autorytarną; *reformatorzy* (wysoko wykształceni ludzie z Moskwy i Sankt Petersburga) szukają w decyzjach Soboru Watykańskiego II wzoru dla modernizacji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Ludzie ci zatroskani są problematyką prawdy i pojednania, ale są nieliczni; *instytucjonalisci* koncentrują się na zwrocie ku tradycjom, odbudowy świątyń, na problemach obrzędów i nabożeństw cerkiewnych; *pastoralisci* koncentrują się na rozwoju parafii, podejmują działalność edukacyjną na rzecz społeczności lokalnej a także w ośrodkach pomocy społecznej i hospicjach. Próbują przeciwdziałać radzieckiemu ustrojowi hierarchicznemu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Bibliografia

- Актон Э., Розенберг У.Г., Черняев В.Ю. 2014. *Критический словарь Русской революции: 1914–1921*. СПб.: Нестор-История.
- Арендт Х. 2014. *Истина и политика // Арендт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли / Пер. с англ. и нем. Д. Аронсона*. М.: Изд-во Института Гайдара.
- Бикбов А.Т. 2014. *Грамматика порядка: Историческая социология понятий, которые меняют нашу реальность*. М.: Изд. дом Высшей школы экономики.
- Биллингтон Д. 2001. *Икона и топор: опыт истолкования истории русской культуры*. М.: Рудомино.
- Биллингтон Д. 2009. *Православие и демократия // Вестник Европы № 26–27*. <http://magazines.russ.ru/vestnik/2009/26/bi25.html> (дата обращения: 12.02.2016).
- Блакар Р. 1987. *Язык как инструмент социальной власти / Язык и моделирование социального взаимодействия*. М.
- Бохеньский Я. 1993. *Сто суеверий: краткий философский словарь предрассудков / Пер. с польск.* М.: “Прогресс” – “VIA”.
- Голушко Н.М. 2014. *КГБ Украины. Последний председатель*. В 2-х т. Т. 1–2: 2-е изд., перераб. и доп. М.: Интербук-бизнес.
- Даль Р. 2003. *Демократия и ее критики / Пер. с англ.; под ред. М. В. Ильина*. М.: РОССПЭН.
- Данто А.С. 2002. *Аналитическая философия истории / Под ред. Л. Б. Макеевой*. М.: Идея-Пресс.
- Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике / Отв.ред. В.П. Макаренко*. Ро-стов-на-Дону: ЮФУ, 2015.
- Карташев А. 1992. *Собрание сочинений: В 2 т. Т. 1: Очерки по истории русской церкви*. М.: ТЕРРА.
- Койре А. 2003. *Философия и национальная проблема в России начала XIX века*. М.: МОДЕСТ КОЛЕРОВ.
- Кондратьева Т. 2006. *Кормить и править: о власти в России XVI–XX вв.* М.: РОССПЭН.
- Костюк К.Н. 2000. *Православный фундаментализм // ПОЛИС. Политические исследования*. № 5. С. 133–154.
- Костюк К.Н. 2002. *Три портрета: социально-этические воззрения в Русской Православной Церкви конца XX века // Континент*. № 113. С.? <http://magazines.russ.ru/continent/2002/113/kost.html> (дата обращения: 15.03.2017).
- Кырлежев А. 2001. *Предисловие // Шмеман А., прот. Собрание статей, 1947–1983 / протоиерей Александр Шмеман*. 2-е изд. М.: Русский путь.
- Ледяев В.Г. 2001. *Власть: концептуальный анализ*. М.: РОССПЭН.
- Лубский А.В. 2005. *Альтернативные модели исторического исследования / Отв. ред. Ю.Г. Волков*. М.: Изд-во “Социально-гуманитарные знания”.
- Макаренко В.П. 2006. *Справедливость и проблема изменений статускво // Экономические науки*. № 2. С. 45–62.
- Макаренко В.П. 2009. *Политическая концептология: первые итоги разработки // Полис. Политические исследования*. № 6. С. 149–167.
- Макаренко В.П. 2016. *Русская власть и бюрократическое государство*. Второе изд. Ростов-на-Дону: ЮФУ.

- Месснер Е.Э. 2004. *Всемирная мятежевойна*. Жуковский-Москва, “Кучково поле”.
- Митрохин Н. 2006. *Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы*. 2-е изд., испр. и доп. М.: Новое литературное обозрение.
- Неретина С.С. 2012. *Воскресение политической философии и политического действия*. Парижское восстание 1356–1358 гг. М.: Голос.
- Петров М.К. 1996. *Историко-философские исследования*. М.: РОССПЭН.
- Поцелуев С.П. 2015. *Политический парадигмалог* // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований. № 4. С. 29–53. URL: <http://politconcept.sfedu.ru/2015.4/03.pdf> (дата обращения: 15.03.2017).
- Православие как фактор формирования российской государственности и культуры, антология* / Сост., вступ. сл., коммент., словарь понятий, терминов и имен В.В. Федорова, М. И. Шишовой. СПб.: РХГА, 2012.
- Сорокин П.А. 2004. *Социология революций*. М.: РОССПЭН.
- Толстых В.И. 2012. *Россия эпохи перемен*. М.: РОССПЭН.
- Тощенко Ж.Т. 2007. *Теократия: фантом или реальность?* М.: Academia.
- Федоров В.Ф. 2012. *Православие: pro et contra. Почему pro et contra?* // Православие как фактор формирования российской государственности и культуры, антология. СПб.: РХГА. С. 14–46.
- Фуко М. 2011. *Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учебном году* / Пер. с фр. В.Ю. Быстрова, Н.В. Сулова, А.В. Шестакова. СПб.: Наука.
- Шейнис В.Л. 2014. *Власть и закон: политика и конституция в России в XX–XXI веках*. М.: Мысль.
- Шитц И.И. 1991. *Дневник “великого перелома”* (март 1928 – август 1931). Paris: YMCA-PRESS.
- Шкаратан О.И. и др. 2009. *Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России*. М.: ЗАО “ОЛМА Медиа Групп”.

przekład z języka rosyjskiego
Katarzyna M. Cwynar

Od tłumaczki

Wiktor Pawłowicz Makarenko – profesor filozofii i politologii, kierownik i pracownik naukowy Centrum Konceptologii Politycznej Instytutu Filozofii i Nauk Społeczno-Politycznych Południowego Federalnego Uniwersytetu w Rostowie nad Donem. Autor publikacji z zakresu teorii biurokracji, legitymizacji władzy i opozycji. Jego szczególne zainteresowania koncentrują się na konceptologii politycznej. W tym zakresie jest on autorem następujących książek: *Analityczna filozofia polityczna: szkic konceptologii politycznej* (Moskwa 2002); *Konceptologia polityczna* (Donieck – Donbas 2002, wydanie w języku ukraińskim); *Konceptologia polityczna: przegląd porządku dnia* (Moskwa 2005); *Konceptologia polityczna: podręcznik naukowy* (Rostow nad Donem 2011). Redaktor naczelny, powołanego

w 2008 roku z jego inicjatywy, czasopisma „Konceptologia Polityczna: pismo badań metadyscyplinarnych”, wydawanego od 2009 roku jako kwartalnik przez Południowy Federalny Uniwersytet w Rostowie nad Donem.

От переводчика

Виктор Павлович Макаренко – доктор политических и философских наук, профессор, руководитель и научный сотрудник Центра политической концептологии Института философии и социально-политических наук Южного федерального университета, Ростов-на-Дону. Автор публикаций по части теории бюрократии, легитимации власти и оппозиции. Его особые научные интересы сосредоточены на политической концептологии. В этой сфере он является автором следующих книг: *Аналитическая политическая философия: очерки политической концептологии* (Москва 2002); *Политическая концептология* (Донецк – Донбасс 2002, на украинском языке); *Политическая концептология: обзор повестки дня* (Москва 2005); *Политическая концептология. Учебное пособие* (Ростов-на-Дону 2011). Главный редактор, созданного в 2008 году по его инициативе, журнала «Политическая концептология: журнал метадисциплинарных исследований», изданного с 2009 года как ежеквартальный в Южном федеральном университете, Ростов-на-Дону.

From the translator

Victor Pavlovich Makarenko – professor of philosophy and political science, researcher and director of the Center of Political Conceptology at the Institute of Philosophy and Socio-political Sciences of the Southern Federal University of Rostov-on-Don. Author of publications in the field of bureaucracy theory, legitimization of power and opposition. His special interests focus on political conceptology. In this area, he is the author of the following books: *Analytical Political Philosophy: Essays on Political Conceptology* (Moscow 2002); *Political Conceptology* (Donetsk – Donbass 2002, in Ukrainian); *Political Conceptology: Review of the Agenda* (Moscow 2005); *Political Conceptology. Textbook* (Rostov-on-Don 2011). Editor in chief, created in 2008 on his initiative, the journal “The Political Conceptology: Journal of Metadisciplinary Research”, published since 2009 as a quarterly at the Southern Federal University, Rostov-on-Don.